

Brygida PUDEŁKO

UZNANIE I WROGOŚĆ Tadeusz Bobrowski, Włodzimierz Spasowicz i Joseph Conrad wobec Rosji i pisarzy rosyjskich

Mimo że Conrad odżegnywał się od jakichkolwiek związków z Dostojewskim, badacze jego twórczości mówią otwarcie o łączących go z wybitnym Rosjaninem podobieństwach, przejawiających się na różnych płaszczyznach światopoglądu i twórczości literackiej, a problem związków W oczach Zachodu Conrada ze Zbrodnią i karą bywa poruszany niemal w każdym jej omówieniu.

WOKÓŁ PAMIĘTNIKÓW TADEUSZA BOBROWSKIEGO

Tadeusz Bobrowski (1829-1894), wuj Josepha Conrada ze strony matki, który po śmierci Apollona Korzeniowskiego został prawnym opiekunem, mentorem i przewodnikiem osieroconego chłopca, traktował siostrzeńca jak własnego syna. Ten zaś przyznawał, że Bobrowski był człowiekiem „wielkiego charakteru i niepospolitego rozumu”¹ i że cieszył się on poważaniem na Ukrainie, Wołyniu oraz Podolu. W liście do Kazimierza Waliszewskiego Conrad napisał: „Chętki mojej do marynarki nie rozumiał, ale z zasady nie przeciwiał się. W ciągu 30 lat wędrówek moich (1874-1893) widziałem go cztery razy, ale jakiegokolwiek dodatnie strony mój charakter posiada, zawdzięczam je przywiązaniu jego, opiece i wpływowi”². Jan Perłowski (1872-1941), dyplomata i autor esejów politycznych, który także był wychowankiem wuja Conrada, określił Bobrowskiego jako oświeconego liberała, niepospolitego człowieka o jasnej, na wskroś racjonalistycznej umysłowości, który „sprawował funkcje opiekuna w licznych osieroconych rodzinach ziemiańskich”³. W eseju *O Conradzie i Kiplingu* Perłowski pisał: „P. Tadeusz Bobrowski, jego [Conrada – B.P.] wuj i opiekun, autor słynnych pamiętników, był kolegą i przyjacielem mego ojca. Gdym ojca stracił, został także moim opiekunem”⁴.

¹ J. C o n r a d, List do Kazimierza Waliszewskiego z 5 grudnia 1903 roku, w: tenże, *Listy*, tłum. H. Carroll-Najder, wybór i oprac. Z. Najder, PIW, Warszawa 1968, s. 222.

² Tamże.

³ J. P e r ł o w s k i, *O Conradzie i Kiplingu*. „Przegląd współczesny”, w: *Conrad wśród swoich*. *Listy. Dokumenty Wspomnienia*, oprac. Z. Najder, PIW, Warszawa 1966, s. 284n.

⁴ Tamże, s. 283.

Wpływ Bobrowskiego na Conrada jest bezsporny. Zdzisław Najder argumentuje, że nawet gdyby „Conrad wypowiadał się o Bobrowskim mniej entuzjastycznie, osoba jego wuja musiałaby przyciągać uwagę biografów i krytyków”⁵, ponieważ przez ponad dwadzieścia lat „większość pieniędzy, jakimi Conrad dysponował, pochodziła z kieszeni Bobrowskiego, i przez wszystkie te lata Bobrowski był jego cierpliwym (nawet jeśli narzekającym) doradcą, a także głównym ogniwem, które łączyło Conrada z rodzinnym krajem”⁶. Ważnym źródłem wiedzy o życiu Conrada są listy, które pisał do niego Bobrowski⁷. Dowiadujemy się z nich między innymi o tym, że w dzieciństwie Conrad zmagał się z epilepsją, a także o niepewnych początkach jego kariery morskiej, o próbie samobójstwa w roku 1878, o kłopotach finansowych i poglądach politycznych pisarza. Sympatia między Conradem i Bobrowskim rodziła się powoli i początkowo nie była obustronna. W swoich wczesnych listach do siostrzeńca Bobrowski często wyraża irytację, rozczarowanie i wykazuje brak zrozumienia dla jego poczynań. W miarę upływu lat pogłębiało się jednak ich wzajemne przywiązanie. Bobrowski łagodniał i stawał się bardziej tolerancyjny. Obaj zwracali się sobie nawzajem z własnych pragnień.

Niniejsza część artykułu przedstawia historię znajomości wuja Conrada z Włodzimierzem Spasowiczem (1829-1906), wybitnym prawnikiem, profesorem prawa karnego na Uniwersytecie w Sankt Petersburgu, publicystą i działaczem politycznym, autorem historii literatury polskiej⁸ oraz jednym z przedstawicieli – nielicznej w tym okresie – grupy polskich badaczy literatury rosyjskiej, utrzymującym kontakty z wybitnymi przedstawicielami rosyjskiej liberalnej inteligencji i pisarzami rosyjskimi. Spasowicz znał osobiście Fiodora Dostojewskiego oraz Iwana Turgieniewa. Turgieniew – Rosjanin głęboko związany z kulturą Zachodu, a jednocześnie zatroskany o los swojego rodzinnego kraju, cieszył się uznaniem Conrada, który otwarcie deklarował niechęć wobec Dostojewskiego – jako człowieka i jako twórcy.

Spasowicz jest autorem przedmowy do pierwszego wydania *Pamiętników*⁹ Bobrowskiego. *Pamiętniki* – liczące łącznie ponad dziewięćset stron dwa tomy, nad którymi Tadeusz Bobrowski pracował wiele lat, zostały opublikowane pośmiertnie, w roku 1900. Spasowicz rozpoczyna swoją przedmowę słowami:

⁵ Z. N a j d e r, *Conrad i Tadeusz Bobrowski*, w: tenże, *Sztuka i wierność. Szkice o twórczości Josepha Conrada*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2000, s. 51.

⁶ Tamże.

⁷ Listy Conrada do Bobrowskiego, pisane w ciągu dwudziestu lat (1874-1894), spłonęły, gdy podczas rewolucji bolszewickiej spalony został dworek Bobrowskich, Kazimierówka (por. tamże, s. 65).

⁸ Zob. W. S p a s o w i c z, *Dzieje literatury polskiej*, Gebethner i Wolff, Warszawa 1885.

⁹ Zob. t e n ż e, *Wiadomość o Tadeuszu Bobrowskim*, w: *Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego*, Księgarnia Gubrynowicz i Schmidt, Lwów 1900, t. 1, s. 5-15.

„Kilka pobieżnych ale bardzo zaszczytnych o mnie wzmianek w *Pamiętnikach mojego życia* T. Bobrowskiego upoważnia mnie jako bliższego przyjaciela nieboszczyka do dorzucenia kilku osobistych moich wspomnień do dzieła”¹⁰.

Pierwsze spotkanie Spasowicza z Bobrowskim miało miejsce w roku 1846 na Uniwersytecie Petersburskim, gdzie obaj mężczyźni uczęszczali na wykłady z historii prawa polskiego. Przyjaźń między nimi nawiązała się w domu profesora prawa międzynarodowego Ignacego Iwanowskiego¹¹, będącym w Petersburgu jednym z miejsc spotkań polskiej i litewskiej młodzieży studenckiej. Z osób, które bywały na zebraniach tradycyjnie odbywających się w owym domu, Bobrowski wymienia także Józefata Ohryzkę, Aleksandra Oskierkę, Feliksa Kijakowskiego, Karola Cieszkowskiego i Bolesława Świątorzeckiego (ten ostatni w czasach studenckich pojedynkował się ze Spasowiczem)¹². W swoim pamiętniku Bobrowski przyznaje, że „szczęście do ludzi”¹³ towarzyszyło mu przez całe życie. Zarówno nauczyciele w Żytomierzu (Szumski i Kunaszewski) i w Kijowie (Arseniew i Tichomandrycki), jak też profesorowie w Petersburgu (Iwanowski i Niewolin) wysoko oceniali jego zdolności¹⁴, zdarzało się, że cenili go wyżej niż studentów bardziej uzdolnionych. Wspomina, że gdy „sławny później i dziś jako profesor i adwokat Spasowicz [...] oświadczył Niewolinowi, dziekanowi Wydziału Prawa, że ma zamiar magistrowania się”¹⁵, ten był bardzo zdziwiony. Tymczasem – pisze Bobrowski – „dziś o Niewolinie zaledwo uczeni specjaliści [...] wiedzą”¹⁶, Spasowicz natomiast w kraju i za granicą zdobył sławę „jako znakomity prawnik i krytyk”¹⁷. Bobrowski zdał egzamin magisterski z prawa międzynarodowego w grudniu 1849 roku. Wieczór po tym egzaminie spędził razem ze Spasowiczem i Ohryzką w domu profesora Iwanowskiego. W przedmowie do pierwszego wydania *Pamiętników* Spasowicz pisze, że ich spotkania odbywały się regularnie do roku 1850, kiedy to śmierć ojca zmusiła Bobrowskiego do opuszczenia Petersburga¹⁸. Po dziesięciu latach, będąc już profesorem Uniwersytetu Petersburskiego, Spasowicz spotkał się z Bobrowskim w Kijowie. Latem 1861 roku Bobrowski zaprosił go na parę dni do Nowofastowa, do ma-

¹⁰ T e n z e, *Wiadomość o Tadeuszu Bobrowskim*, w: T. Bobrowski, *Pamiętnik mojego życia*, t. 1, *O sprawach i ludziach mego czasu*, oprac. S. Kieniewicz, PIW, Warszawa 1979, s. 33. Zarówno fragmenty przedmowy Spasowicza, jak i głównego tekstu cytuję za niniejszym wydaniem.

¹¹ Por. B o b r o w s k i, dz. cyt., t. 1, s. 476.

¹² Por. tamże, s. 481n.

¹³ Tamże, s. 167.

¹⁴ Por. tamże.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże, s. 167n.

¹⁷ Tamże, s. 168.

¹⁸ Por. S p a s o w i c z, *Wiadomość o Tadeuszu Bobrowskim*, s. 34.

jątku swoich teściów¹⁹. Po upadku powstania listopadowego Spasowicz został usunięty ze stanowiska profesora Uniwersytetu Petersburskiego i przeniósł się do zakupionego przez siebie majątku w Lemieszówce, położonej w odległości dziesięciu mil od majątku Bobrowskiego w Kazimierówce na Ukrainie. Bobrowski wspomina, że poprzedni właściciele Lemieszówki, Jakubowscy, byli zmuszeni się jej pozbyć z powodu problemów finansowych²⁰. Sporadyczne spotkania Bobrowskiego ze Spasowiczem miały miejsce do końca roku 1892. W grudniu tegoż roku Spasowicz ciężko zachorował i wyjechał za granicę. W lutym 1894 roku dotarła do niego wiadomość o niespodziewanej śmierci Bobrowskiego, który zmarł 29 stycznia w Kazimierówce²¹. W przedmowie do *Pamiętników* Spasowicz określa Bobrowskiego jako człowieka o umiarkowanych poglądach religijnych, który „z powodu jasności i ścisłości jego całkiem racjonalistycznego umysłu”²² nazywany był przez przyjaciół Francuzem. Jest to zbieżne z opinią Jana Perłowskiego, według którego Bobrowski był typowym produktem „duchowości francuskiej XVIII wieku”²³; mógł ulec wpływom francuskim „choćby dzięki tradycjom Krzemieńca i wielkopańskich ukraińskich dworów, o które ocierała się młoda brać szlachecka”²⁴.

Mimo że zarówno we wspomnieniach, jak i w listach Bobrowski deklaruje głębokie przywiązanie do polskiej kultury i tradycji, nie natrafiamy na żadne ślady jego aktywności kulturalnej poza kręgiem rodzinnym. Wuj Conrada miał negatywny stosunek do powstania styczniowego 1863 roku, chociaż wszyscy mężczyźni z jego rodu brali w nim czynny udział, nie sprzeciwiał się też przymusowej rusyfikacji, która nastąpiła po upadku powstania. Zdaniem Najdera stosunek Bobrowskiego do Rosjan stanowił mieszankę „urazu, lęku i rezygnacji”²⁵, a zarazem opierał się na przekonaniu, że pod względem kulturowym nie dorównują oni Polakom. Bobrowski był świadomy metod, jakimi przeprowadzano konfiskaty polskich majątków, i innych form represji za działalność patriotyczną. Nie pomagał też tym, którzy – jak jego siostrzeniec Stanisław, uwięziony w roku 1892 za nauczanie robotników – podejmowali próby edukowania ludzi niemających dostępu do szkół²⁶. Można powiedzieć, że Bobrowski łączył w sobie nacjonalizm z ugodowością. Był przekonany o wyższości kultury polskiej, ale rezygnował z działalności opozycyjnej i – jak twierdził Spasowicz – utrzymywał

¹⁹ Por. tamże.

²⁰ Por. Bobrowski, dz. cyt., t. 1, s. 367.

²¹ Por. Spasowicz, *Wiadomość o Tadeuszu Bobrowskim*, s. 35.

²² Tamże, s. 33n.

²³ Perłowski, dz. cyt., s. 284.

²⁴ Tamże, s. 284. Krzemieniec był ważnym ośrodkiem życia kulturalno-naukowego na Wołyniu, skąd wywodziło się wielu sławnych polskich uczonych i literatów.

²⁵ Najder, *Conrad i Tadeusz Bobrowski*, s. 57.

²⁶ Por. tamże.

dobre stosunki z wieloma Rosjanami i wiele się od nich nauczył²⁷. Perłowski podkreśla natomiast szczególne poważanie i szacunek, jakim darzyło Bobrowskiego otoczenie. „Orientował się bystro w całym splocie spraw miejscowych i wypowiadał szybko zdanie, zawsze dojrzałe w treści, a w formie zwykle lekkie, niemal epigramatyczne. [...] Był ambitny, ale posiadał w wysokim stopniu poczucie obywatelskiego obowiązku i prawość nieskazitelną”²⁸.

Stefan Kieniewicz wskazuje, że oprócz wątków społeczno-politycznych zainteresowanie czytelników wspomnień Bobrowskiego budził wątek obyczajowy. Z powodu przytaczanych przez autora niepotwierdzonych plotek, które dotyczyły i obrażały członków rodzin ziemiańskich, publikacja *Pamiętników* wywołała oburzenie i liczne protesty w pismach warszawskich i galicyjskich²⁹. Protestowali „synowie osób, które Bobrowski posądził o niemoralne lub nieuczciwe prowadzenie się”³⁰, o nadużycia finansowe, oszustwa czy alkoholizm. W związku z tym doszło „do kilku pojedynków na Ukrainie”³¹. Nie wiadomo, czy Spasowicz został wyzwany na pojedynek, na pewno jednak spotkało to Leona Syroczyńskiego, odpowiedzialnego za druk książki Bobrowskiego we Lwowie³². Podczas gdy część czytelników nabywała pamiętniki w pogoni za sensacją, inni – bezpośrednio zainteresowani – wykupywali i niszczyli nakład przez podstawione osoby³³.

Z literackiego punktu widzenia *Pamiętniki* nie są dziełem wybitnym. Zamierzaniem autora było przedstawienie spraw, które go interesowały, i własnego punktu widzenia, nie zaś ukazanie całościowego obrazu epoki. Mimo braku dbałości autora o poprawność stylistyczną tekstu, nie można jednak negować wartości źródłowej *Pamiętników*, szczególnie sposobu przedstawienia w nich kwestii włościańskiej. Rozważania Bobrowskiego bywają tendencyjne, jak na przykład te, które dotyczą genezy powstania styczniowego, jego przebiegu i następstw³⁴. W roku 1901 gruntownie i wszechstronnie omówił książkę Bobrowskiego Eustachy Iwanowski, „znany zbieracz pamiątek o przeszłości prawobrzeżnej Ukrainy”³⁵. Iwanowski potwierdził prawdziwość i poprawność wielu dokonanych przez autora opisów, wytknął mu jednak kilka błędów. Zakwestionował twierdzenie Bobrowskiego, że Iwanowscy herbu Rogala byli pochodzenia chłopskiego, wyraził też zdziwienie z powodu braku szacunku wobec powszechnie szanowanych zmarłych już obywateli i wysuwanych wobec nich oskarżeń.

²⁷ Por. Spasowicz, *Wiadomość o Tadeuszu Bobrowskim*, s. 42n.

²⁸ Perłowski, dz. cyt., s. 284.

²⁹ Por. S. Kieniewicz, *Przedmowa*, w: Bobrowski, *Pamiętnik mojego życia*, t. 1, s. 6.

³⁰ Tamże.

³¹ Tamże.

³² Por. tamże.

³³ Por. tamże.

³⁴ Por. tamże, s. 24.

³⁵ Tamże, s. 8.

Po rewolucji 1905 roku w Rosji skandaliczny aspekt *Pamiętników* Bobrowskiego zszedł na dalszy plan, zaczęto się natomiast interesować ich autorem jako działaczem społecznym i poplecznikiem reformy uwłaszczeniowej. W związku z piętnastą rocznicą wybuchu powstania styczniowego historyk i publicysta lwowski Franciszek Rawita-Gawroński, poszukując informacji dotyczących udziału brata Tadeusza, Stefana, w powstaniu styczniowym, postanowił ponownie przyjrzeć się wspomnieniom Bobrowskiego. Kieniewicz pisze, że w roku 1900, bezpośrednio po publikacji *Pamiętników*, Rawita-Gawroński przedstawił Bobrowskiego jako „maniaka trzeźwości politycznej, określonej małutkimi hasłami egoizmu”³⁶, który opisał „całe społeczeństwo jako gromadę próżniaków lekkomyślnie kładących na szalę losów majątek własny i przyszłość narodu, jako rozpustników i marnotrawców”³⁷, wskutek czego „wrogowie Polski niechybnie będą go cytować tam wszędzie, gdzie zechcą nas poniżyć i zniesławić”³⁸. W roku 1914 Rawita-Gawroński poświęcił Stefanowi Bobrowskiemu cały esej, oparty na *Pamiętnikach* jego brata, uznając je tym razem za źródło w pełni wiarygodne. W eseju tym tak pisał o Tadeuszu: „Człowiek rozumny, wykształcony, prawy, ale zarażony chorobą trzeźwości petersburskiej”³⁹. W roku 1960 Paweł Jasienica stwierdził: „Historia obyczajów i literatury wspomina Tadeusza Bobrowskiego z wdzięcznością. Nie tylko z powodu owego pamiętnika. Na wielki plus zanotowano mu również opiekę nad pewnym literackim obieżyświatem”⁴⁰. Owym obieżyświatem był, jak wiadomo, Joseph Conrad.

Conrad dobrze znał pamiętniki swojego wuja. Szczególnie interesowały go fragmenty dotyczące jego rodziców oraz członków rodziny, z którymi był w kontakcie, ale także innych osób: Henryka Rzewuskiego, Delfiny Potockiej i Władysława Padlewskiego. Pierwszą edycję *Pamiętników* rok po ich wydaniu przesłał Conradowi krakowski bibliotekarz⁴¹. To jedyna książka, której fragmenty Conrad otwarcie włączył do swoich utworów, a mianowicie do *Ze wspomnień*⁴² i do opowiadania *Książę Roman*⁴³. To najbardziej oczywisty i wyraźny przykład wpływu, jaki Bobrowski wywarł na twórczość siostrzeńca.

³⁶ Tamże, s. 7.

³⁷ Tamże.

³⁸ Tamże.

³⁹ F. R a w i t a - G a w r o Ń s k i, *Stefan Bobrowski i dyktatura Langiewicza w roku 1863*, Gebethner i Wolff, Warszawa 1914, s. 7.

⁴⁰ P. J a s i e n i c a, *Dwie drogi. O powstaniu styczniowym*, PIW, Warszawa 1960, s. 103.

⁴¹ Por. J. C o n r a d, List do Józefa Korzeniowskiego z 14 lutego 1901 roku, w: tenże, *Listy*, s. 181.

⁴² Zob. t e n ż e, *Ze wspomnień*, tłum. A. Zagórska, w: tenże, *Dziela*, t. 13, red. Z. Najder, PIW, Warszawa 1973. Zapożyczenia w *Ze wspomnień* zostały przedstawione przez Rafała M. Blütha (zob. R. M. B l ü t h, *Dwie rodziny kresowe*, „Atheneum” 2(1939) nr 1, s. 1-24) oraz przez Zdzisława Najdera (zob. N a j d e r, *Conrad i Tadeusz Bobrowski*, s. 51-73).

⁴³ Zob. J. C o n r a d, *Książę Roman*, tłum. H. Carroll-Najder, w: tenże, *Dziela*, t. 24, *Opowieści zasłyszane. Siostry*, tłum. H. Carroll-Najder, W. Tarnawski, PIW, Warszawa 1974, s. 47-73.

DOSTOJEWSKI KONTRA SPASOWICZ

Conrad zapewne słyszał od swojego wuja Tadeusza o atakach Dostojewskiego na Spasowicza, które pojawiały się artykułach rosyjskiego pisarza oraz w jego powieści *Bracia Karamazow*⁴⁴, w której postać prawnika Fietiukowicza jest parodią Spasowicza. Spasowicz urodził się w Rzeczyca, w ówczesnej guberni mińskiej, w rodzinie mieszczańskiej. Jego ojciec Danił Osipowicz był wyznania prawosławnego, które zgodnie z obowiązującą ustawą odziedziczył po nim syn⁴⁵, matka była Polką wyznania katolickiego. Mimo tak specyficznego układu narodowościowo-religijnego, a także wpływów asymilacyjnych atmosfera domu była zdecydowanie polska, zarówno dzięki ojcu, wychowanekowi Uniwersytetu Wileńskiego, jak i matce, która pielegnowała miłość syna do kultury polskiej. Spasowicz zawsze czuł się Polakiem i uważany był za Polaka przez swoich najbliższych przyjaciół, zarówno Polaków, jak i Rosjan⁴⁶. Jego dobry znajomy i współpracownik Anatolij Koni, wybitny rosyjski prawnik i działacz społeczny, wspominał, że „Spasowicz uważał się za Polaka, nie ukrywał swoich sympatii i otwarcie mówił o tym przy każdej nadarzającej się sposobności [...] dążył on do realnego pojednania Polaków z Rosjanami na gruncie wzajemnej sprawiedliwości i szeroko pojętej tolerancji”⁴⁷. Spasowicz odegrał wielką rolę w popularyzacji literatury i kultury rosyjskiej w Polsce, a literatury polskiej w Rosji; uważał literaturę za ważne ogniwo łączące Polskę z Rosją. Jego pozytywne nastawienie do rosyjskiej twórczości literackiej pogłębiło się dzięki osobistej przyjaźni i kontaktom z wieloma wybitnymi literatami i przedstawicielami liberalnej inteligencji rosyjskiej, między innymi z historykiem Konstantinem Kawielinem. W jego domu spotkał Iwana Turgieniewa i wielu innych rosyjskich pisarzy. Teksty Spasowicza drukowane były nie tylko w czasopismach polskich⁴⁸, jego eseje pojawiały się również w liberalnym petersburskim periodyku „Vestnik Evropy”, który publikował także dzieła przebywającego za granicą Turgieniewa. Będąc członkiem redakcji „Vestnika Evropy”, Spasowicz miał okazje do osobistych kontaktów z Turgieniewem w czasie jego sporadycznych wizyt w Rosji. Podczas obiadu literackiego wydanego 13 marca 1879 roku z okazji przyjazdu Turgieniewa do

⁴⁴ Zob. F. D o s t o j e w s k i, *Bracia Karamazow*, tłum. W. Wireński, Wydawnictwo Zielona Sowa, Kraków 2010.

⁴⁵ Według ustawy obowiązującej wówczas w Rosji synowie z małżeństw mieszanych „dziedziczyli” religię po ojcu, natomiast córki po matce.

⁴⁶ Por. E. S ł a w ę c k a, *Włodzimierz Spasowicz jako krytyk literatury rosyjskiej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1969, s. 7.

⁴⁷ A. K o n i, *Na zhiznennom puti*, Spb. t-va pech. i izd. dela Trud, Sankt-Peterburg 1912, t. 2, s. 211. Jeśli nie podano inaczej, tłumaczenie fragmentów obcojęzycznych – B.P.

⁴⁸ „Słowo” (St. Petersburg), „Ateneum” (Warszawa), „Kraj” (St. Petersburg).

Rosji Spasowicz wygłosił mowę powitalną na cześć artysty⁴⁹, który ma wzrok „przenikliwy i pewny”, a „serce wrażliwe i czujne”⁵⁰. „Oprócz tego – mówił, zwracając się do pisarza – odznaczasz się jeszcze dwiema nadzwyczajnie cennymi zdolnościami. Jesteś zadziwiająco spostrzegawczym naturalistą. [...] Jednocześnie jesteś idealistą; do utworów twoich wchodzi zawsze i zajmuje doniosłe miejsce ten pierwiastek, który dawniej nazywano ideałem, nieskończonością, to nieznanne i niepoznawalne, czego pozbawiony człowiek zmienia się w nicość, bez czego nie ma poezji, i życie samo traci powab”⁵¹.

Przemówienie Spasowicza zawierało także pewne aluzje polityczne. Podkreślił on, że Turgieniew zapisał się „w historii, a przytem w najważniejszej jej części – w historii idei w Rosji”⁵². „Przez cały ciąg literackiej działalności swojej – kontynuował Spasowicz – ty, Europejczyk, wiele hartownych strzał puściłeś i najbardziej gryzącym sarkazmem smagałeś szowinizm rosyjski, uniesienia zarozumiałości narodowej, wyłączność narodową”⁵³. W swym wystąpieniu krytyk trafnie określił miejsce pisarza w rozwoju literatury rosyjskiej: „W twojej osobie witamy artystę i wyłącznie tylko artystę, [...] Ty, Iwanie Siergiejewiczu, nie byłeś nigdy mężem politycznym. [...] Słysząc inny jeszcze ton – głęboki szacunek dla charakteru twojego, dla tego, żeś nie był nigdy wstecznikiem, dla stałości przekonań twoich, zauważyć muszę, iż i takich ludzi znajdzie się tu mała garstka”⁵⁴.

Krótko po pierwszym wydaniu korespondencji Turgieniewa, 20 stycznia 1885 roku, Spasowicz opublikował w polskim periodyku „Kraj” artykuł zatytułowany *Korespondencja Turgieniewa*, w którym wyeksponował głównie poglądy ideowe autora *Ojców i dzieci*, podkreślając, że „pomiędzy rosyjskimi pisarzami był to pisarz najbardziej europejski”⁵⁵. Jako zaletę wskazał fakt, że Turgieniew „pisał wyłącznie po rosyjsku” i „brał materiał do swoich utworów wyłącznie tylko z życia i bytu swojej ojczyzny”⁵⁶. Według Spasowicza brak zrozumienia między Dostojewskim a Turgieniewem wynikał z ogromnej różni-

⁴⁹ Mowę wygłoszoną na obiedzie literackim wydanym na cześć Turgieniewa Spasowicz opublikował w wersji polskiej w „Nowinach” (1879, nr 90).

⁵⁰ W. S p a s o w i c z, *Mowa na obiedzie literackim danym T.S. Turgienjewowi 13 Marca 1879 r. w Petersburgu*, w: tenże, *Pisma*, t. 5, Księgarnia Br. Rymowicz, Petersburg 1892, s. 150. W cytatach z *Pism* zachowana została pisownia oryginalna.

⁵¹ Tamże.

⁵² Tamże, s. 147.

⁵³ Tamże.

⁵⁴ Tamże, s. 148.

⁵⁵ T e n ż e, *Korespondencja Turgieniewa*, w: tenże, *Pisma*, t. 6, Księgarnia Br. Rymowicz, Petersburg 1892, s. 224.

⁵⁶ Tamże, s. 225.

cy temperamentów⁵⁷. Negatywną reakcją Dostojewskiego na powieść *Dym*⁵⁸, którą postrzegał on jako utwór pozbawiony patriotyzmu, godny „spalenia ręką kata”⁵⁹, było sparodiowanie Turgieniewa w *Biesach*⁶⁰ i przedstawienie go „jako wymuszanego literata kosmopolitę Karamazinowa, dającego beztreściwe prelekcje i dobijającego się o oklaski i popularność u młodzieży i nihilistów”⁶¹.

Spasowicz określił Dostojewskiego mianem malarza „objawów życia chorobliwych u ludzi moralnie ułomnych, zahukanych, wydziedziczonych”⁶². Uważał, że jest on „takim badaczem procesów życia wyjątkowych, kończących się albo obłąkaniem, albo zbrodnią”⁶³. Krytyk przeciwstawił Dostojewskiemu pogodnego i stoickiego Turgieniewa, będącego „głównie realistą”, który „najbardziej interesuje się żywą prawdą ludzkiego oblicza”⁶⁴. W artykule *Ewolucja powieści w XIX wieku według nowej książki P.D Boborykina* [*Evoljucyja evropejskogo romana v XIX stoletii po novoy knige P. D. Boborykina*], który ukazał się w roku 1900 w języku rosyjskim, Spasowicz pisał, że „Dostojewski był szalony i cierpiał niewinnie, w wyniku czego zatracił poczucie etyczne, a po wyzdrowieniu cechowało go bezgraniczne współczucie dla każdego rodzaju cierpienia, współczucie było tym większe, im cierpienie było bardziej upokarzające”⁶⁵.

Wrogość między Spasowiczem a Dostojewskim była powszechnie znana. Lucjan Ryszard Lewitter pisze: „Spasowicz ucieleśnia kilka obrzydliwości Dostojewskiego: Polaków, inteligencji liberalnej i sofistyki sądowej”⁶⁶. Dostojewski nigdy nie ukrywał swojej niechęci i nieufności wobec Polaków. Wyśmiewał ich w *Braciach Karamazow*, a w *Dzienniku pisarza* określił mianem oszustów, buntowników i spiskowców⁶⁷. Według Wacława Lednickiego nienawiść Dostojewskiego w stosunku do Polski i Polaków była tak gwałtowna,

⁵⁷ Tamże, s. 234. Spasowicz poznał Dostojewskiego 13 grudnia 1877 roku na obiedzie literackim w petersburskiej restauracji Palkin. Uważał Turgieniewa – obok Dostojewskiego, Iwana Gonczarowa i Lwa Tołstoja – za jednego z największych pisarzy rosyjskich. Por. S ł a w e c k a, dz. cyt., s. 117.

⁵⁸ Zob. I. T u r g i e n i e w, *Dym*, tłum. T. Stępniewski, Wydawnictwo Władysława Bąka, Łódź–Wrocław 1948.

⁵⁹ S p a s o w i c z, *Korespondencja Turgieniewa*, s. 234.

⁶⁰ Zob. F. D o s t o j e w s k i, *Biesy*, tłum. T. Zagórski, Z. Podgórzec, PIW, Warszawa 1977.

⁶¹ S p a s o w i c z, *Korespondencja Turgieniewa*, s. 234.

⁶² Tamże.

⁶³ Tamże.

⁶⁴ Tamże, s. 238.

⁶⁵ T e n ż e, *Ewolucja powieści w XIX w. według nowej książki P.D. Boborykina*, tłum. J. Kulczycka-Saloni, w: tenże, *Pisma krytycznoliterackie*, PIW, Warszawa 1981, s. 430.

⁶⁶ L. R. L e w i t t e r, *Conrad, Dostoyevsky, and the Russo-Polish Antagonism*, „The Modern Language Review” 79(1984) nr 3, s. 656.

⁶⁷ Por. F. D o s t o j e w s k i, *Dziennik pisarza 1873*, w: tenże, *Dziennik pisarza*, tłum. M. Leśniakowska, PIW, Warszawa 1982, t. 1, s. 276; por. też: tamże, s. 46, 49.

że „można ją nazwać patologiczną”⁶⁸: „W Polsce i Polakach dostrzegał tylko negatywne cechy, a kreowane przez siebie karykaturalne postaci Polaków określał mianem «poljačiški»”⁶⁹.

Jest rzeczą bezsporną, że Dostojewski nie darzył sympatią Spasowicza. Dokładnie analizował i często parodiował jego przemówienia sądowe i recenzje publikowane w czasopiśmie. 5 kwietnia 1863 roku nabył książkę z zakresu prawa karnego autorstwa Spasowicza. W artykule *Mechty i gręzy* [„Rojenia i marzenia”]⁷⁰, napisanym w tym samym roku, co *Dziennik pisarza*, Dostojewski podkreśla, że niemal połowę budżetu Rosji „opłaca wódka, to znaczy obecne pijaństwo i demoralizacja ludu”⁷¹. Ubolewa, że „rozpusta wśród ludu, złodziejstwo, paserstwo, lichwiarstwo, grabież, rujnowanie rodziny i pohańbienie ludu”⁷² są powszechnym zjawiskiem w Rosji. Chociaż nie uważał się za człowieka praktycznego⁷³, popierał tworzenie towarzystw trzeźwości i proponował wspieranie ich przez wszystkie „przodujące umysły” – literatów, socjalistów, duchowieństwo oraz dziennikarzy⁷⁴. Warto w tym miejscu wspomnieć, że wyrażenie „człowiek praktyczny” pochodzi z przemówień sądowych Spasowicza. W *Dzienniku pisarza* Dostojewski sparodiował prawnika⁷⁵, który w czasie, gdy on pisał swoje *Mechty i gręzy*, zajmował się sprawą A.I. Palma – menadżera Połtawskiego Banku, oskarżonego o oszustwo. W artykule Dostojewski wyśmiał mowę sądową Spasowicza, w której prawnik analizował różne typy osobowości ludzkich oraz zachowania ludzi praktycznych i niepraktycznych, a także próbował udowodnić, że praktyczność w wieku młodzieńczym jest zjawiskiem ohydny i odrażającym oraz że wszystkie błędy i nieszczęścia w życiu Palma wynikały z jego niepraktyczności. Dostojewski, który deklarował, że jest człowiekiem niepraktycznym, dodał: „Teraz, po znanym niedawnym przemówieniu Spasowicza, takie wyznanie jest nawet pochlebne”⁷⁶. W tytule omawianego artykułu nawiązywał również do napisanej przez Spasowicza recenzji książki Aleksandra Stronina *Politika kak nauka* [„Polityka jako nauka”], która przedstawiała istniejące światowe systemy polityczno-ekonomiczne oraz misję Rosji dążącej do opanowania całego świata⁷⁷. Spasowicz skrytykował założenia metodologiczne autora, który „obrawszy analogikę za metodę [...] powymyślał podobieństwa dziwaczne, ułożył atlas potworny, lecz

⁶⁸ W. L e d n i c k i, *Russia, Poland and the West: Essays in Literary and Cultural History*, Roy Publishers, New York 1954, s. 294.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ Artykuł został opublikowany w 21 numerze czasopisma „Grażdanin” (21 V-2 VI 1873).

⁷¹ F. D o s t o j e w s k i, *Dziennik pisarza 1873*, s. 366.

⁷² Tamże.

⁷³ Por. tamże, s. 367.

⁷⁴ Tamże.

⁷⁵ Tamże.

⁷⁶ Tamże.

⁷⁷ Tamże, s. 363.

nie skorzystał wcale z bogatych materiałów, które nagromadziła dotychczasowa historia”⁷⁸, i „co chwila robi najniespodziewańsze zestawienia i sypie jak z rogu obfitości świetne idee”, a „niektóre wskazane przezeń prawa znajdują zapewne przyjęcia w nauce i wymagają tylko uogólnienia, sprawdzenia i zastosowania”⁷⁹. W *Braciach Karamazow* z łatwością można dostrzec parodystyczny opis procesu Stanisława Kronenberga⁸⁰, dowodzący, że Dostojewski w swoich utworach często wykorzystywał aktualne problemy społeczno-polityczne. Spasowicz był obrońcą syna słynnego polskiego bankiera Stanisława Leopolda Kronenberga, który pobił swoją siedmioletnią córkę. W lutym 1876 roku Dostojewski opisał proces Kronenberga w *Dzienniku pisarza*⁸¹. Irytowała go „literacka gadatliwość prawników takich, jak Utin i Spasowicz”⁸², uważał, że Kronenberg został uznany za niewinnego dzięki mowie Spasowicza, która nie była oparta na faktach. Mówca bowiem faktów nie analizował, lecz je fałszował bądź zatajał, po mistrzowsku przedstawiając całą sprawę w taki sposób, by bezbronne dziecko ukazać jako sprytną, zepsutą dziewczynkę, złodziejkę i kłamczuchę. „Jego przemówienie w tej sprawie – pisze Dostojewski – to szczyt artyzmu; niemniej jednak pozostawiło w mej duszy niemal odrażające wrażenie”⁸³. Jak wspomniano, jeden z rozdziałów *Braci Karamazow*, zatytułowany „Preljubodej myśli” („Cudzołożnicy myśli”)⁸⁴, również wskazuje na osobę Spasowicza: można uznać, że stanowił on prototyp prawnika Fietiukowicza, obrońcy w procesie Dmitrija Karamazowa. Lednicki pisze, że Dostojewski nigdy nie przyznał, że Fietiukowicz jest Polakiem, ale w swojej powieści ukazał go jako sprytnego niczemnika charakteryzującego się elastycznością moralną i nadmiernym poczuciem własnej godności – cecha-

⁷⁸ W. Spasowicz, *Pozytywizm w Rosji. Rozbiór dzieła A. Stronina „Polityka jako nauka”* („Politika kak nauka”. Petersburg 1872), w: tenże, *Pisma*, t. 5, s. 74.

⁷⁹ Tamże, s. 85.

⁸⁰ Por. Dostojewski, *Bracia Karamazow*, s. 155.

⁸¹ Por. tenże, *Dziennik pisarza 1876*, luty, w: tenże, *Dziennik pisarza*, t. 2, s. 53-76.

⁸² G.M. Fridlender, *Tvorcheskiy progress Dostoevskogo*, w: *Dostoevsky. Materialy i issledovaniya*, t. 12, red. G.M. Fridlender, Dmitrij Bulanin, Peterburg 1996, s. 35.

⁸³ Dostojewski, *Dziennik pisarza 1876*, s. 60.

⁸⁴ Wyrażenie „cudzołożnik myśli” („preljubodej myśli”) zostało po raz pierwszy użyte przez Ewgenija Markowa w artykule *Sofisty XIX wieku*, opublikowanym w czasopiśmie „Golos”. W swoim artykule Markow przedstawił prawników – tytułowych dziewiętnastowiecznych sofistów – jako ludzi „bezwstydných zysków” (V. Rak, *Preljubodey myśli*, w: *Dostoevsky. Materialy i issledovaniya*, t. 4, red. G. Fridlender, Nauka, Leningrad 1980, s. 185). Postrzegał prawników jako dobrze prosperującą sferę biznesową otwartą na wszelkiego rodzaju inicjatywy, pomysłowość i przebiegłość, która zwabiła młodych ludzi, nieumiejących dostrzec całej prawdy na temat tego skorumpowanego zawodu. Posługując się obraźliwymi sformułowaniami, Markow przedstawiał zawód ten jako „przykład cynicznego cudzołóstwa myśli” (tamże, s. 220). W kwietniu 1875 roku, podczas uroczystej kolacji z okazji wyborów do Rady Adwokackiej w Petersburgu, Spasowicz wznosił toast: „Cudzołożnik myśli wznosi toast za zdrowie dziewiętnastowiecznych sofistów” (tamże, s. 187).

mi, które zwykle przypisywał Polakom⁸⁵. Treść przemówienia Fietiułowicza w *Braciach Karamazow* i metody, jakimi posługiwał się on na sali sądowej, także można uznać za parodię przemówień Spasowicza. Nawet etymologia imienia Fietiułowicz (ros. fëtjuk – ponury człowiek, hipochondryk, zrzęda) zaświadcza, że zamiarem Dostojewskiego była krytyka i ośmieszenie słynnego petersburskiego prawnika⁸⁶. W *Braciach Karamazow* czytamy: „I oto inteligentne, wykształcone małżeństwo na śmierć siecze różgami własną córeczkę siedmioletnią – mam to opisane szczegółowo. Papa cieszy się, że różgami z baziami «ostrzej będzie» i zaczyna bić rodzoną córkę. Wiem na pewno, że są tacy bijący, którzy rozpalają się za każdym uderzeniem do lubieżności, za każdym następnym coraz więcej i więcej. Sieką minutę, na koniec pięć minut, sieką dziesięć, dalej, więcej, częściej... Dzieciak krzyczy, dzieciak na koniec krzyczeć nie może, dyszy: «tatusiu, tatusiu!». Diabli, do sądu sprawę wciągnęli. Wynajmuje się adwokata. Lud rosyjski dawno już nazywa naszych adwokatów: «najmita mordu, wynajęte sumienie». Adwokat szczeka na korzyść swego klienta: «sprawa – powiada tak prosta, rodzinna i zwykła, ojciec wybił swoją córkę i oto tylko ku hańbie naszych czasów do sądu dojść mogło». Przekonani przysięgli wydali werdykt uniewinniający. Publikacja wyje z zachwytu, że uniewinniono dręczyciela. Ech, szkoda, że mnie nie było – poradziłbym urządzić stypendium imienia podsądnego! Obrazki świetne»⁸⁷.

Spasowicz jednak wysoko cenił talent pisarski autora *Braci Karamazow*, w przeciwieństwie do Conrada, który zaciekle odżegnywał się od wszelkich porównań do Dostojewskiego. Conrad, podobnie jak Spasowicz, podziwiał i doceniał Turgeniewa – najbardziej „zeuropeizowanego” pisarza spośród twórców rosyjskich⁸⁸.

CONRAD WOBEC ROSYJSKIEJ „WIELKIEJ TRÓJKI”⁸⁹

J.P. Dąbrowski w eseju *Conrad a „wielka trójka” literatury rosyjskiej* zauważa: „Stosunek uczuciowy Conrada do Rosji był na ogół niechętny, czemu

⁸⁵ Por. Lednicki, dz. cyt., s. 294.

⁸⁶ W *Martwych duszach* Mikołaja Gogola „fëtjuk” to użyte w stosunku do człowieka obraźliwe słowo, które wywodzi się z „O” (fity) – litery wczesnej cyrylicy, którą niektórzy uważają za nieprzyzwoitą (por. Rak, dz. cyt., s. 188).

⁸⁷ Dostojewski, *Bracia Karamazow*, s. 155.

⁸⁸ Turgeniew zmarł w roku 1883, kiedy Conrad miał dwadzieścia sześć lat. Jego pierwsza powieść – *Szaleństwo Almayera* – ukazała się dwanaście lat później (zob. J. Conrad, *Almayera's Folly*, T. Fisher Unwin, London 1895).

⁸⁹ W tej części artykułu wykorzystano w zmienionej wersji fragmenty książki opublikowanej w języku angielskim (zob. B. Pułko, *Ivan Turgenev and Joseph Conrad: A Study in Philological, Literary and Socio-Political Relationships*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2012).

trudno się dziwić, zważywszy na tradycje rodzinne i narodowe pisarza, na które on sam tylekroć się powoływał. Stosunek ten jednak nie był jednolity, w ciągu całego życia pisarza – ulegał wahaniom; nie był też przez cały ten czas tak prosty, by mógł być określony bez reszty mianem nienawiści, jak się to powszechnie dotychczas czyniło⁹⁰.

Rosja oznaczała dla Conrada nie tylko kraj, formę rządów i naród, ale również, w bardzo znaczącym stopniu, literaturę. Oczywiście w tym aspekcie niebagatelną rolę odgrywała przyjaźń Conrada z Edwardem Garnettem, który miał wielu rosyjskich przyjaciół i którego żona Constance była wybitną tłumaczką prozy Iwana Turgieniewa, Lwa Tołstoja, Fiodora Dostojewskiego, Nikołaja Gogola i Aleksandra Hercena na język angielski. Chociaż Conrad twierdził, że nie włada językiem rosyjskim⁹¹, i deklarował tylko podstawową znajomość literatury rosyjskiej, to w listach pisarza, oprócz wypowiedzi na temat literatury angielskiej i francuskiej, często pojawiają się uwagi dotyczące pisarzy rosyjskich i ich twórczości. Z „wielkiej trójki” pisarzy dziewiętnastowiecznej Rosji podziwiał i doceniał jedynie Turgieniewa, z którego utworami zetknął się już w dzieciństwie i który, obok Gustawa Flauberta, Guy de Maupassanta i Henry’ego Jamesa, był jednym z jego prekursorów i mistrzów⁹². Tołstoja

⁹⁰ J.P. Dąbrowski, *Conrad a „wielka trójka” literatury rosyjskiej*, w: *Conrad żywy*, red. W. Tarnawski, B. Świdorski, Londyn 1957, s. 151.

⁹¹ Zob. G. M o r f, *Conrad Did Not Know Russian*, „Joseph Conrad Today” 2(1977) nr 4, s. 61; Z. N a j d e r, *More on Joseph Conrad’s Knowledge of Russian*, „Joseph Conrad Today” 3(1978) nr 4, s. 94. Frederick R. Karl zauważa, że Conrad zawsze upierał się, iż nie zna ani niemieckiego, ani rosyjskiego – zwłaszcza tego ostatniego, języka znienawidzonego Dostojewskiego – ale trudno to sobie wyobrazić, gdyż dorastał on w kulturze, w której języki polski, niemiecki i rosyjski były przemieszane z powodów politycznych (por. F.R. K a r l, *Joseph Conrad: The Three Lives*, Farrar, Straus & Giroux, New York 1979, s. 91). Lilia Omelan koncentruje się na bogactwie kulturowym i różnorodności etnicznej Kresów (zob. L. O m e l a n, *Conrad and Ukraine – Ukraine and Conrad*, w: *From Szlachta Culture to the 21st Century, Between East and West: New Essays on Joseph Conrad’s Polishness*, red. W. Krajka, Maria Curie-Skłodowska University Press – Columbia University Press, Lublin – New York 2013, s. 379-405).

⁹² Krytycy od dawna wskazują na zainteresowanie Conrada Turgieniewem (por. np. R. C u r l e, *The Last Twelve Years of Joseph Conrad*, Doubleday, Doran & Company, New York 1928, s. 106n.). Gilbert Phelps podjął próbę przedstawienia powiązań między Rudinem i Almayerem, Bazarowem i Nostromo, a przede wszystkim między Nathalie Haldin z *W oczach Zachodu* (zob. J. C o n r a d, *W oczach Zachodu*, w: tenże, *Dziela*, t. 12, tłum. W. Tarnawski, PIW, Warszawa 1974) i bohaterkami Turgieniewa (por. G. P h e l p s, *The Russian Novel in English Fiction*, Hutchinson’s University Library, London 1956, s. 130). Paul Kirschner zaś wskazuje na werbalne, tematyczne i strukturalne podobieństwa między Rudinem a Lordem Jimem. Dostrzega także pewne podobieństwa między *Nowizną* Turgieniewa (zob. I. T u r g i e n i e w, *Nowizna. Powieść w dwóch częściach*, tłum. A. Wat, PIW, Warszawa 1954) i *Nostromo* Conrada (zob. J. C o n r a d, *Nostromo. Opowieść z wybrzeża*, tłum. J. Kornilowiczowa, w: tenże, *Dziela*, red. Z. Najder, t. 8, PIW, Warszawa 1972), a także *Dymem* i *W oczach Zachodu* (por. P. K i r s c h n e r, *Conrad: The Psychologist as Artist*, Oliver & Boyd, Edinburgh 1968, s. 240-252). Róża Jabłkowska również odnajduje w utworach Conrada podobieństwa do pisarstwa Turgieniewa, takie jak posługiwanie się ironią, liryzm, opis postaci

uważał za twórcę wartościowego, ale zbyt mistycznego i odnosił się do niego z pewną rezerwą. Dostojewskiego natomiast traktował z pogardą. Katarzyna Sokołowska pisze, że emigracja Turgieniewa, jego przynajmniej częściowa izolacja od ojczyzny i „wrogość wobec autorytarnego systemu carskiego”⁹³ mogły sprawić, że rosyjski pisarz stał się bliższy Conradowi. Conrad mógł także odnaleźć w jego postawie bliską sobie skłonność do politycznego umiarkowania, niechęć do radykalnych, rewolucyjnych rozwiązań. Skłonność ta wyrażała się w krytycznej ocenie rewolucji 1917 roku przez Conrada i w sceptycyzmie Turgieniewa wobec działalności narodników, opisanej w *Nowiźnie*⁹⁴. Można także założyć, że aby uniknąć oskarżenia o odrzucenie wszystkiego, co rosyjskie, i wszystkich rosyjskich pisarzy, Conradowi najłatwiej było wychwalać właśnie Turgieniewa, jako „niezrównanego powieściopisarza”⁹⁵, „niezrównanego artystę”⁹⁶, „głęboko, całą duszą narodowego”⁹⁷, w zrównoważonym stopniu łączącego w swym piśmarstwie wartości narodowe i uniwersalne⁹⁸. W przedmowie do monografii Edwarda Garnetta o Turgieniewie Conrad podkreśla humanizm rosyjskiego prozaika, uniwersalność i ponadczasowość jego dzieł, jasność przekazu, równowagę, panowanie nad emocjami, umiejętność łączenia uniwersalnego ujęcia tematu z szacunkiem dla własnego narodu i rosyjskości oraz zdolność do kreowania postaci psychologicznie prawdziwych. Przeciwwstawia Turgieniewa Dostojewskiemu, któremu – zdaniem Conrada – brak tych walorów i który kreuje postaci mało przekonujące ze względu na nadmierną intensywność prezentowanych przez nie emocji, budzące odrazę ze względu na ich upadek moralny lub mistycyzm. Należy jednak podkreślić, że z wyjątkiem wspomnianej przedmowy oraz uwag na temat twórczości Turgieniewa poczynionych w kontekście zachwytu nad tłumaczeniami dokonanymi przez żonę Garnetta, Conrad nigdy w szerszy sposób nie ujawnił źródeł

(por. R. J a b ł k o w s k a, *Joseph Conrad*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961, s. 326). Najder wskazuje na pewne podobieństwa w przedstawieniu Razumowa w *W oczach Zachodu* i Niezdanowa w *Nowiźnie*, a także na pewne podobieństwa postaci kobiecych występujących w tych powieściach (por. Z. N a j d e r, *Conrad, Rosja i Dostojewski*, w: tenże, *Sztuka i wierność*, s. 136-138). Zob. też: M. W h e e l e r, *Turgenev and Conrad*, „Journal of Russian Studies” 38(1979), s. 33-37; t e n ż e, *Turgenev and Joseph Conrad: Literary and Philosophical Links*, „Slavonic and East European Review” 61(1983) nr 1, s. 118-124; B. P u d e ł k o, *Turgenev and Conrad*, „Russian Literature” 56(2004) nr 4, s. 431-439.

⁹³ K. S o k o ł o w s k a, *Conrad a Turgieniew*, „Przegląd Rusycystyczny” 22(1999) nr 1-2, s. 28.

⁹⁴ P o r. t a ż, *Conrad and Turgenev: Towards the Real*, Maria Curie-Skłodowska University Press – Columbia University Press, Lublin – New York 2011, s. 231-254.

⁹⁵ J. C o n r a d, *Turgieniew*, tłum. M. Boduszyńska-Borowikowa, w: tenże, *Dzieła*, t. 21, *O życiu i literaturze*, tłum. M. Boduszyńska-Borowikowa, J. Miłobędzki, PIW, Warszawa 1974, s. 57.

⁹⁶ Tamże.

⁹⁷ Tamże.

⁹⁸ Por. tamże.

swojej sympatii do rosyjskiego pisarza ani wpływu, jaki utwory Turgieniewa mogły wywrzeć na jego własną twórczość⁹⁹. Wprawdzie w liście do George'a Harvey'a Conrad wspominał o zamiarze napisania serii poświęconych morzu i statkom szkiców na wzór *Zapisków myśliwego*¹⁰⁰, to jednak uważna lektura *Zwierciadła morza*¹⁰¹ pozwala zauważyć, że autor podczas pisania nie inspirował się szczególnie utworem Turgieniewa. Można domniemywać, że skorzystał z doświadczeń rosyjskiego pisarza w zakresie swobodnej kompozycji, narracji, stylu nawiązującego do gawędy oraz posługiwania się ironią, liryzmem, kolorem i dźwiękiem w celu prezentacji doznań zmysłowych. Oba utwory łączy realistyczny i impresjonistyczny sposób przedstawienia obojętnej względem człowieka wszechpotężnej i wszechobecnej przyrody, która stanowi zwierciadło ludzkich problemów, nie dając wskazówek, jak żyć, ani nie będąc źródłem poznania cnót moralnych¹⁰².

Conrad chwalił Turgieniewa, chociaż uważał go za narodowego pisarza rosyjskiego, a Tołstoja ganił, zarzucając mu „podejrzany” teoretyczny „antisensualizm”¹⁰³, „niepotrzebne okrucieństwo” w *Śmierci Iwana Iljicza*¹⁰⁴ i „monstrualną głupotę” *Sonaty Kreutzerowskiej*¹⁰⁵, czyli z powodów niemających nic wspólnego z narodowością. Dostojewskiego natomiast praktycznie utożsamiał z rosyjskością. Niezależnie od okoliczności, w jakich stykał się z utworami niecierpianego, „wykrzywionego, opętanego grozą”¹⁰⁶ pisarza, przeciwstawiał go Turgieniewowi. Pogarda wobec Dostojewskiego ujawnia się między innymi w liście Conrada do Edwarda Garnetta, w którym wyraża on swoją opinię o *Braciach Karamazow*: „Ależ to niesamowita bryła cennej materii. Przera-

⁹⁹ Por. P u d e ł k o, *Ivan Turgenev and Joseph Conrad*, s. 7-19.

¹⁰⁰ Por. J. C o n r a d, List do George'a Harvey'a z 15 kwietnia 1904 roku, w: *The Collected Letters of Joseph Conrad*, t. 3, 1903-1907, red. F.R. Karl, L. Davies, Cambridge University Press, Cambridge 1988. s. 133. Zob. I. T u r g i e n i e w, *Zapiski myśliwego*, tłum. J. Dmochowska i in., PIW, Warszawa 1974.

¹⁰¹ Zob. J. C o n r a d, *Zwierciadła morza*, tłum. A. Zagórska, w: tenże, *Dziela*, t. 9, PIW, Warszawa 1972.

¹⁰² Zob. B. P u d e ł k o, *Conrad's „The Mirror of the Sea” and Turgenev's „A Sportsman's Sketches”*, w: *A Return to the Roots: Conrad, Poland and East-central Europe*, red. W. Krajka, Maria Curie-Skłodowska University Press – Columbia University Press, Lublin – New York 2005, s. 273-299.

¹⁰³ J. C o n r a d, List do Edwarda Garnetta z 23 lutego 1914 roku, w: *The Collected Letters of Joseph Conrad*, t. 5, 1912-1916, red. F.R. Karl, L. Davies, Cambridge University Press, Cambridge 1996, s. 358.

¹⁰⁴ Zob. L. T o ł s t o j, *Śmierci Iwana Iljicza*, tłum. J. Iwaszkiewicz, PIW, Warszawa 1960.

¹⁰⁵ Zob. t e n ż e, *Sonata Kreutzerowska*, tłum. M. Leśniewska, w: tenże, *Sonata Kreutzerowska. Opowiadania wybrane*, tłum. J. Dmochowska i in., Wydawnictwo Literackie, Kraków 1995, s. 173-260. Por. J. C o n r a d, List do Johna Galsworthy'ego z 2-3 września 1908 roku, w: *The Collected Letters of Joseph Conrad*, t. 4, 1908-1911, red. F.R. Karl, L. Davies, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 116.

¹⁰⁶ J. C o n r a d, List Edwarda Garnetta z końca kwietnia 1917 roku, w: tenże, *Listy*, s. 366.

zająco niedobra i uderzająca, i irytująca. Zresztą nie wiem, co D[ostojewski] sobą przedstawia i czego dowodzi, ale wiem na pewno, że jest dla mnie zbyt rosyjski. Sprawia to na mnie wrażenie zagorzałego, prehistorycznego bełkotu. Słyszę, że Rosjanie właśnie go «odkryli». Życzę im uciechy»¹⁰⁷.

Monika Majewska zwraca uwagę na fakt, że współcześni Conrada „odnotowują jego wysoce emocjonalne wypowiedzi, w których dawał on wyraz swoim negatywnym poglądom na osobę Rosjanina, jak i na jego prozę”¹⁰⁸. André Gide zaś wspomina, że Conrad „wzdrygał się”¹⁰⁹ już na samo nazwisko rosyjskiego pisarza, „serdecznie go nie znosił i nie sposób było mówić o Dostojewskim, nie wywołując za każdym razem jego gwałtownego oburzenia”¹¹⁰. Francuski pisarz próbował dowiedzieć się, co Conrad miał do zarzucenia utworom Dostojewskiego, ale za wyjątkiem obelg nie udało mu się nic z Conrada wydobyć¹¹¹. Zdaniem Majewskiej możliwe jest, że dramatyczne zetknięcie się Conrada w wieku dziecięcym z carską autokracją i wizją ojczyzny Dostojewskiego „jako państwa ucieleśniającego tradycje azjatyckiego despotyzmu uwarściły pisarza na wszelkie przejawy imperializmu i inne podejmowane przez państwa europejskie próby politycznego i ekonomicznego podporządkowania sobie słabszych narodów”¹¹².

Mimo negatywnego stosunku do Dostojewskiego jako pisarza Conrad uważnie przeczytał co najmniej *Zbrodnię i karę*¹¹³ oraz *Biesy*¹¹⁴. Należy także podkreślić, że w jego utworach pojawiają się pozytywne postaci Rosjan, na przykład troje Haldinów, Zofia Antonowna i Tekla z powieści *W oczach Zachodu* czy Tomassov z *Duszy wojownika*¹¹⁵. Rosjanie, często postrzegani jako ofiary represyjnego systemu, nie budzą zatem awersji pisarza. Budzi ją natomiast Rosja, której Conrad nie może zaakceptować z powodu braku praworządności w tym państwie i braku poszanowania w nim elementarnych swobód obywatelskich¹¹⁶. Najder dowodzi, że oprócz czynników politycznych, etycznych i artystycznych o wrogości Conrada do Dostojewskiego mogły również

¹⁰⁷ Tenże, List do Edwarda Garnetta z 27 maja 1912 roku, w: tenże, *Listy*, s. 322.

¹⁰⁸ M. Majewska, *Dostojewski w utworach politycznych Conrada*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2019, s. 13.

¹⁰⁹ A. Gide, *Joseph Conrad*, tłum. E. Krasnowolska, w: *Conrad w oczach krytyki światowej*, red. Z. Najder, PIW, Warszawa 1974, s. 769.

¹¹⁰ Tamże.

¹¹¹ Por. tamże.

¹¹² Majewska, dz. cyt., s. 22.

¹¹³ Zob. F. Dostojewski, *Zbrodnia i kara*, tłum. C. Jastrzębiec-Kozłowski, PIW, Warszawa 1977.

¹¹⁴ Por. Dąbrowski, dz. cyt., s. 150n.

¹¹⁵ Zob. J. Conrad, *Dusza wojownika*, tłum. H. Carroll-Najder, w: tenże, *Dziela*, t. 24, s. 77-102.

¹¹⁶ Por. Najder, *Conrad, Rosja i Dostojewski*, s. 129.

przesądzać względy osobiste. Uważając autora *Biesów* za człowieka chorego i nienormalnego, Conrad zapewne wiedział też o nękających Dostojewskiego atakach epileptycznych, których sam doświadczał w młodości¹¹⁷.

Mimo że Conrad odzęgnywał się od jakichkolwiek związków z Dostojewskim, badacze jego twórczości mówią otwarcie o łączących go z wybitnym Rosjaninem podobieństwach, przejawiających się na różnych płaszczyznach światopoglądu i twórczości literackiej¹¹⁸, a problem związków *W oczach Zachodu* Conrada ze *Zbrodnią i karą* bywa poruszany niemal w każdym jej omówieniu. Od czasu ukazania się w roku 1948 w „Myśli Polskiej” w Londynie szkicu Wita Tarnawskiego *Dokoła Conrada*¹¹⁹ badacze wskazywali na wiele paraleli między obiema powieściami. Tarnawski zauważa, że *W oczach Zachodu* jest mniej więcej świadomą tawestacją tematu *Zbrodni i kary*. „Może właściwiej byłoby określić paralelę – równoległym i zarazem kontrastowym rozwinięciem podobnego problemu”¹²⁰. Zdaniem Dobrowolskiego odwołania Conrada do *Zbrodni i kary* były piękną „daniną, złożoną Dostojewskiemu, jako reprezentacyjnemu pisarzowi rosyjskiemu, przez Polaka”¹²¹, który świadomie wybrał Zachód, a wybrawszy go, pokusił się o pokazanie mu Rosji. Opinię tę potwierdza Najder, który zauważa, że chcąc na kartach *W oczach Zachodu* artystycznie i intelektualnie pokonać swego wroga na jego własnym gruncie, Conrad zarazem składał mu hołd. „Podejmując motywy Dostojewskiego, odgrywał je z wirtuozerią we własnej aranżacji”¹²². Andrzej Busza sugeruje, że liczne i oczywiste paralele między obiema powieściami mogą świadczyć o tym, że Conrad chciał, aby jego czytelnicy dostrzegli ten związek¹²³. Wpisał historię Razumowa z *W oczach Zachodu* w „przestrzeń wykreowaną przez tekst Dostojewskiego, aby tak ostro, jak to tylko jest możliwe, zaznaczyć swoją

¹¹⁷ Por. tamże, s. 136.

¹¹⁸ Zob. L. Z e l l a r, *Conrad and Dostoyevsky*, w: *The English Novel in the Nineteenth Century: Essays on the Literary Mediation of Human Values*, red. G. Goolin, University of Illinois Press, Urbana 1972, s. 214-223; A. G i l l o n, *Russian Literary Elements in Joseph Conrad*, w: tenże, „*Conrad and Shakespeare*” and *Other Essays*, Astra Books, New York 1976, s. 183-194; D.J. H e w i t t, *Conrad: A Reassessment*, Bowes & Bowes, London 1952; R.M. B l ü t h, *Joseph Conrad a Dostojewski*, w: *Conrad w oczach krytyki światowej*, s. 47-62; K. C a r a b i n e, „*Where to?*”: *A Comparison of Dostoevsky's „Crime and Punishment” and Conrad's „Under Western Eyes”*, w: *Inter-Relations: Conrad, James, Ford and Others*, red. K. Carabine, M. Saunders, Maria Curie-Skłodowska University Press – Columbia University Press, Lublin – New York 2003, s. 211-260.

¹¹⁹ Por. D ą b r o w s k i, dz. cyt., s. 151. Zob. W. T a r n a w s k i, *Dokoła Conrada*, „Myśl Polska” 8(1948) nr 3.

¹²⁰ W. T a r n a w s k i, *O Conradzie, Dostojewskim i innych sprawach*, w: tenże, *Conrad. Człowiek – pisarz – Polak*, Polska Fundacja Kulturalna, Londyn 1972, s. 167n.

¹²¹ D ą b r o w s k i, dz. cyt., s. 150n.

¹²² N a j d e r, *Conrad, Rosja i Dostojewski*, s. 147.

¹²³ Por. A. B u s z a, *Rhetoric and Ideology in Conrad's „Under Western Eyes”*, w: *Joseph Conrad: A Commemoration*, red. N. Sherry, Macmillan, London 1976, s. 111.

odmienną opinię i obalić jego postulaty¹²⁴. Zdaniem Buszy „relacja tekstu Conrada do prozy Dostojewskiego jest więc częściowo dialektyczna, a częściowo parodystyczna¹²⁵. Również Najder uważa, że tekst powieści Conrada należy odczytać jako odpowiedź na *Zbrodnię i karę*, odpowiedź w formie wielu motywów i tematów, które wzbogacają zawartość semantyczną jego własnej powieści. Dzięki temu „utwór Dostojewskiego staje się dodatkowym sposobem ukazywania rzeczywistości rosyjskiej¹²⁶. Według Najdera główna różnica między obiema powieściami sprowadza się do tego, że temat powieści Conrada jest „bardziej specyficznie rosyjski i polityczny, nie zaś głównie moralny¹²⁷, jak tematy innych jego utworów. Keith Carabine zauważa, że przejawem polemiki Conrada z Dostojewskim jest ukształtowanie losów głównego bohatera. Konstruuąc postać Razumowa, Conrad jasno wskazuje, że przyczyną jej destrukcji nie jest zachłyśnięcie się ideami zachodnimi, jak w przypadku wielu bohaterów Dostojewskiego (w tym także Raskolnikowa), lecz życie w opresyjnym systemie politycznym¹²⁸.

Chociaż kompozycja *W oczach Zachodu* bardziej zbliżona jest do stylu pisarskiego Dostojewskiego (mają na to wpływ: brak chronologii narracji, polifonia, ukazanie wielu punktów widzenia przedstawianych problemów oraz motywacji zachowań ludzkich) niż do narracji „tradycjonalisty” Turgieniewa, to podziw Conrada dla tego drugiego ma istotne znaczenie w odczytaniu i zrozumieniu *W oczach Zachodu*. W powieści tej odnajdujemy pewne detale natury psychologicznej, intelektualnej i opisowej, które pojawiają się w powieściach politycznych Turgieniewa (szczególnie w *Nowiznie*). Podobieństwo dotyczy także sposobu kreowania i opisu postaci, ukazywania odosobnienia oraz izolacji jednostki w środowisku naturalnym, ujęcia problemu wyborów moralnych i politycznych, roli honoru, poświęcenia dla drugiej osoby, jak również znaczenia snów i zjawisk paranormalnych dla głębszego zrozumienia duszy ludzkiej, w szczególności podświadomych motywacji zachowań. Conrad i Turgieniew wyznawali zasadę, że człowiek nie zawsze jest w stanie przekazać słowami istotę sprawy, a sposób wypowiedzania myśli zależy w dużej mierze od wiedzy, umiejętności i uczciwości mówiącego. Literacki sposób wykorzystania twarzy jako „maski”, która może zarówno ukrywać, jak i podkreślać główne cechy osobowości ludzkiej, często stosowany był przez obu pisarzy. Dlatego też przywiązują oni bardzo dużą wagę do prezentacji twarzy kreowanych przez nich postaci literackich. Ważną cechą ich metody

¹²⁴ Tamże.

¹²⁵ Tamże.

¹²⁶ Najder, *Conrad, Rosja i Dostojewski*, s. 16n.

¹²⁷ Tamże, s. 17.

¹²⁸ Por. K. Carabine, *Conrad, Apollo Korzeniowski, and Dostoevsky*, „Conradiana” 28(1996) nr 1, s. 14.

narracyjnej jest ukazywanie bohaterów w sposób umożliwiający czytelnikowi odczytanie informacji na temat postaci na podstawie jej fizjonomii, bez żadnej sugestii ze strony narratora¹²⁹.

Mimo owych zbieżności natury artystycznej i estetycznej oraz zbliżonych poglądów społeczno-politycznych obu pisarzy błędem byłoby przecenianie wpływu Turgeniewa na Conrada. Turgeniew był tylko jednym z wielu twórców cieszących się jego uznaniem, dzięki którym mógł on doskonalić i wzbogacać własny, oryginalny warsztat pisarski. Niemniej jednak, biorąc pod uwagę niechęć Conrada do Dostojewskiego oraz fakt, że autora *W oczach Zachodu* oskarżano o odrzucanie wszystkiego, co rosyjskie, można stwierdzić, że łatwiej mu było wyrażać podziw wobec Turgeniewa – pisarza, który ze względu na uniwersalny aspekt swojej twórczości osiągnął status klasyka literatury światowej. Conrad był zwolennikiem porządku opartego na zdrowym rozsądku i z niechęcią patrzył na pisarzy takich, jak Dostojewski, którego uważał za człowieka chorego i „wykrzywionego”. Negatywne nastawienie i nieufność autora *Braci Karamazow* wobec Polaków oraz ich dążeń niepodległościowych potęgowały wrogość Conrada wobec rosyjskiego pisarza, który uważał, że katolicka Polska oraz Polacy, jako reprezentanci pogardzanej cywilizacji Zachodu, mogą stanowić zagrożenie dla prawdziwych wartości Słowiańszczyzny, reprezentowanych przez świętą Ruś, ostoję prawosławia¹³⁰. Można także założyć, że konflikt między Spasowiczem – dobrym przyjacielem wuja Conrada, z którym sam Conrad był mocno związany – a Dostojewskim stanowił dodatkowy motyw owej wrogości i źródło osobistego uprzedzenia.

BIBLIOGRAFIA / BIBLIOGRAPHY

- Blüth, Rafał. “Joseph Conrad a Dostojewski.” In *Conrad w oczach krytyki światowej*. Edited by Zdzisław Najder. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1974.
- Bobrowski, Tadeusz. *Pamiętnik mojego życia*. Vol. 1. *O sprawach i ludziach mego czasu*. Edited by Stefan Kieniewicz. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979.
- . *Pamiętnik mojego życia*. Vol. 2. *Wspomnienia wieku dojrzałego*. Edited by Stefan Kieniewicz. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979.

¹²⁹ Por. P u d e ł k o, *Ivan Turgenev and Joseph Conrad*, s. 178-180.

¹³⁰ Na temat stosunku Dostojewskiego do Polaków zob. L e d n i c k i, dz. cyt.; J. S t e m p o w s k i, *Polacy w powieściach Dostojewskiego*, w: tenże, *Chimera jako zwierzę pociągowe*, Czytelnik, Warszawa 1988, s. 60-89.

- [—]. *Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego*. Vols. 1–2. Lwów: Nakładem Jana N. Niewiadomskiego, 1900.
- Busza, Andrzej. “Rhetoric and Ideology in Conrad’s *Under Western Eyes*.” In *Joseph Conrad: A Commemoration*. Edited by Norman Sherry. London: Macmillan, 1976.
- Carabine, Keith. “Conrad, Apollo Korzeniowski, and Dostoevsky.” *Conradiana* 28, no. 1 (1996): 3–25.
- . “‘Where to?’: A Comparison of Dostoevsky’s *Crime and Punishment* and Conrad’s *Under Western Eyes*.” In *Inter-Relations: Conrad, James, Ford and Others*. Edited by Keith Carabine and Max Saunders. Lublin and New York: Maria Curie-Skłodowska University Press and Columbia University Press, 2003.
- Conrad, Joseph. *Almayer’s Folly*. London: T. Fisher Unwin, 1895.
- . “Dusza wojownika.” Translated by Halina Carroll-Najder. In Conrad, *Dziela*. Vol. 24. *Opowieści zasłyszane. Siostry*. Edited by Zdzisław Najder. Translated by Halina Carroll-Najder and Wit Tarnawski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1974.
- . Joseph Conrad to Edward Garnett, April, 1917. In Conrad, *Listy*. Edited by Zdzisław Najder. Translated by Halina Carroll-Najder. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1968.
- . Joseph Conrad to Edward Garnett, February 23, 1914. In *The Collected Letters of Joseph Conrad*. Vol. 5. *1912–1916*. Edited by Frederick R. Karl and Laurence Davies. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- . Joseph Conrad to Edward Garnett, May 27, 1912. In Conrad, *Listy*. Edited by Zdzisław Najder. Translated by Halina Carroll-Najder. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1968.
- . Joseph Conrad to George Harvey, April 15, 1904. In *The Collected Letters of Joseph Conrad*. Vol. 3. *1903–1907*. Edited by Frederick R. Karl and Laurence Davies. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- . Joseph Conrad to John Galsworthy, September 2–3, 1908. In *The Collected Letters of Joseph Conrad*. Vol. 4. *1908–1911*. Edited by Frederick R. Karl and Laurence Davies. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- . Joseph Conrad to Józef Korzeniowski, February 14, 1901. In Conrad, *Listy*. Edited by Zdzisław Najder. Translated by Halina Carroll-Najder. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1968.
- . Joseph Conrad to Kazimierz Waliszewski, December 5, 1903. In Conrad, *Listy*. Edited by Zdzisław Najder. Translated by Halina Carroll-Najder. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1968.
- . “Książę Roman.” Translated by Halina Carroll-Najder. In Conrad, *Dziela*. Vol. 24. *Opowieści zasłyszane. Siostry*. Edited by Zdzisław Najder. Translated by Halina Carroll-Najder and Wit Tarnawski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1974.

- . “Nostromo: Opowieść z wybrzeża.” In Conrad, *Dzieła*. Vol. 8. Edited by Zdzisław Najder. Translated by Jadwiga Kornilowiczowa. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1974.
- . “Turgieniew.” Translated by Maria Boduszyńska-Borowikowa. In Conrad, *Dzieła*. Vol. 21. *O życiu i literaturze*. Edited by Zdzisław Najder. Translated by Maria Boduszyńska-Borowikowa and Józef Miłobędzki. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1974.
- . “W oczach Zachodu.” In Conrad, *Dzieła*. Vol. 12. Edited by Zdzisław Najder. Translated by Wit Tarnawski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1974.
- . “Ze wspomnień.” In Conrad, *Dzieła*. Vol. 13. Edited by Zdzisław Najder. Translated by Aniela Zagórska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1973.
- . “Zwierciadło morza.” In Conrad, *Dzieła*. Vol. 9. Edited by Zdzisław Najder. Translated by Aniela Zagórska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1972.
- Curle, Richard. *The Last Twelve Years of Joseph Conrad*. New York: Doubleday, Doran & Company, 1928.
- Dąbrowski, J.P. “Conrad a ‘wielka trójka’ literatury rosyjskiej.” In *Conrad żywy*. Edited by Wit Tarnawski. London: B. Świdorski, 1957.
- Dostojewski, Fiodor. *Biesy*. Translated by Tadeusz Zagórski and Zbigniew Podgórzec. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977.
- . *Bracia Karamazow*. Translated by Waław Wireński. Kraków: Wydawnictwo Zielona Sowa, 2010.
- . “Dziennik pisarza: 1873.” In Dostojewski, *Dziennik pisarza*. Translated by Maria Leśniakowska. Vol. 1. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1982.
- . “Dziennik pisarza: 1876.” In Dostojewski, *Dziennik pisarza*. Translated by Maria Leśniakowska. Vol. 2. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1982.
- . *Zbrodnia i kara*. Translated by Czesław Jastrzębiec-Kozłowski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977.
- Fridlender, Georgiy. “Tvorcheskiy progress Dostoevskogo.” In *Dostoevsky: Materiały i issledowaniya*. Vol. 12. Edited by Georgiy Fridlender. Peterburg: Dmitrij Bulanin, 1996.
- Gide, André. “Joseph Conrad.” Translated by Ewa Krasnowolska. In *Conrad w oczach krytyki światowej*. Edited by Zdzisław Najder. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1974.
- Gillon, Adam. “Russian Literary elements in Joseph Conrad.” In Gillon, “*Conrad and Shakespeare*” and *Other Essays*. New York: Astra Books, 1976.
- Hewitt, Douglas John. *Conrad: A Reassessment*. London: Bowes & Bowes, 1952.
- Jabłkowska, Róża. *Joseph Conrad*. Wrocław, Warszawa, and Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolinskich, 1961.
- Jasienica, Paweł. *Dwie drogi: O powstaniu styczniowym*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1960.

- Karl, Frederick R. *Joseph Conrad: The Three Lives*. New York: Farrar, Straus & Giroux, 1979.
- Kirschner, Paul. *Conrad: The Psychologist as Artist*. Edinburgh: Oliver & Boyd, 1968.
- Koni, Anatolij. *Na zhiznennom puti*. Vol. 2. Sankt-Peterburg: Spb. t-va pech. i izd. dela Trud, 1912.
- Lednicki, Waclaw. *Russia, Poland and the West: Essays in Literary and Cultural History*. New York: Roy Publishers, 1954.
- Lewitter, Lucjan Ryszard. "Conrad, Dostoyevsky, and the Russo-Polish Antagonism." *The Modern Language Review* 79, no. 3 (1984): 653–63.
- Majewska, Monika. *Dostojewski w utworach politycznych Conrada*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2019.
- Morf, Gustav. "Conrad Did Not Know Russian." *Joseph Conrad Today* 2, no. 4 (1977): 61.
- Najder, Zdzisław. "Conrad i Tadeusz Bobrowski." In Najder, *Sztuka i wierność: Szkice o twórczości Josepha Conrada*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2000.
- . "Conrad, Rosja i Dostojewski." In Najder, *Sztuka i wierność: Szkice o twórczości Josepha Conrada*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2000.
- . "More on Joseph Conrad's Knowledge of Russian." *Joseph Conrad Today* 3, no. 4 (1978): 94.
- Omelan, Lilia. "Conrad and Ukraine—Ukraine and Conrad." In *From Szlachta Culture to the 21st Century, Between East and West: New Essays on Joseph Conrad's Polishness*. Edited by Wiesław Krajka. Lublin and New York: Maria Curie-Skłodowska University Press and Columbia University Press, 2013.
- Perłowski, Jan. "O Conradzie i Kiplingu. 'Przegląd współczesny.'" In *Conrad wśród swoich: Listy. Dokumenty. Wspomnienia*. Edited by Zdzisław Najder. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1966.
- Phelps, Gilbert. *The Russian Novel in English Fiction*. London: Hutchinson's University Library, 1956.
- Pudęłko, Brygida. "Conrad's *The Mirror of the Sea* and Turgenev's *A Sportsman's Sketches*." In *A Return to the Roots: Conrad, Poland and East-central Europe*. Edited by Wiesław Krajka. Lublin and New York: Maria Curie-Skłodowska University Press and Columbia University Press, 2005.
- . *Ivan Turgenev and Joseph Conrad: A Study in Philosophical, Literary and Socio-Political Relationships*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2012.
- . "Turgenev and Conrad." *Russian Literature* 56, no. 4 (2004): 431–39.
- Rak, Vadim. *Prelyubodey mysli*. In *Dostoevsky. Materyaly i issledovaniya*. Vol. 4, Edited by Georgiy Fridlender. Leningrad: Nauka, 1980.
- Rawita-Gawroński, Franciszek. *Stefan Bobrowski i dyktatura Langiewicza w roku 1863*. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1914.

- Sławęcka, Ewa. *Włodzimierz Spasowicz jako krytyk literatury rosyjskiej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1969.
- Sokołowska, Katarzyna. "Conrad a Turgeniew." *Przegląd Rusycystyczny* 22, nos. 1-2 (1999): 23–29.
- . *Conrad and Turgenev: Towards the Real*. Lublin and New York: Maria Curie-Skłodowska University Press and Columbia University Press, 2011.
- Spasowicz, Włodzimierz. *Dzieje literatury polskiej*. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1885.
- . "Ewolucja powieści w XIX w. według nowej książki P. D. Boborykina." Translated by Janina Kulczycka-Saloni. In Spasowicz. *Pisma krytycznoliterackie*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1981.
- . *Korespondencja Turgeniewa*. In Spasowicz, *Pisma*. Vol. 6. Petersburg: Księgarnia Br. Rymowicz, 1892.
- . "Mowa na obiedzie literackim danym T. S. Turgenjewowi 13 Marca 1879 r. w Petersburgu." In Spasowicz, *Pisma*. Vol. 5. Petersburg: Księgarnia Br. Rymowicz, 1892.
- . "Pozytywizm w Rosji: Rozbiór dzieła A. Stronina *Polityka jako nauka (Politika kak nauka: Petersburg 1872)*." In Spasowicz, *Pisma*. Vol. 5. Petersburg: Księgarnia Br. Rymowicz, 1892.
- . "Wiadomość o Tadeuszu Bobrowskim." In [Tadeusz Bobrowski,] *Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego*. Vol. 1. Lwów: Księgarnia Gubrynowicz i Schmidt, 1900.
- . "Wiadomość o Tadeuszu Bobrowskim." In Tadeusz Bobrowski, *Pamiętnik mojego życia*. Vol. 1. *O sprawach i ludziach mego czasu*. Edited by Stefan Kieniewicz. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979.
- Stempowski, Jerzy. "Polacy w powieściach Dostojewskiego." In Stempowski, *Chimera jako zwierzę pociągowe*. Warszawa: Czytelnik, 1988.
- Stronin, Aleksandr. *Politika kak nauka*. Saint Petersburg: F. S. Sushchinskii, 1872.
- Tarnawski, Wit. "O Conradzie, Dostojewskim i innych sprawach." In Tarnawski, *Conrad: Człowiek – pisarz – Polak*. Londyn: Polska Fundacja Kulturalna, 1972.
- Tołstoj, Lew. "Sonata Kreutzerowska." Translated by Maria Leśniewska. In Tołstoj, *Sonata Kreutzerowska: Opowiadania wybrane*. Translated by Jadwiga Dmochowska et al. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1995.
- . *Śmierci Iwana Iljicza*. Translated by Jarosław Iwaszkiewicz. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1960.
- Turgeniew, Iwan. *Dym*. Translated by Tadeusz Stępniewski. Łódź and Wrocław: Wydawnictwo Władysława Bąka, 1948.
- . *Nowizna: Powieść w dwóch częściach*. Translated by Aleksander Wat. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1954.
- . *Zapiski myślowego*. Translated by Jadwiga Dmochowska et al. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1974.
- Wheeler, Marcus. "Turgenev and Conrad." *Journal of Russian Studies* 38 (1979): 33–37.

- . “Turgenev and Joseph Conrad: Literary and Philosophical Links.” *Slavonic and East European Review* 61, no. 1 (1983): 118–24.
- Zellar, Leonard. “Conrad and Dostoyevsky.” In *The English Novel in the Nineteenth Century: Essays on the Literary Mediation of Human Values*. Edited by George Goolin. Urbana: University of Illinois Press, 1972.

ABSTRAKT / ABSTRACT

Brygida PUDEŁKO – Uznanie i wrogość. Tadeusz Bobrowski, Włodzimierz Spasowicz i Joseph Conrad wobec Rosji i pisarzy rosyjskich

DOI 10.12887/36-2023-1-141-08

Iwan Turgieniew – Rosjanin głęboko związany z kulturą Zachodu, ale jednocześnie przywiązany i zatroskany o los swojego rodzinnego kraju, cieszył się uznaniem Josepha Conrada, który otwarcie deklarował niechęć wobec Fiodora Dostojewskiego, którego uprzedzenia i nienawiść w stosunku do Polski i Polaków były tak gwałtowne, że można je nazwać patologicznymi. W Polsce i Polakach rosyjski pisarz dostrzegał tylko negatywne cechy, a kreowane przez siebie karykaturalne postaci Polaków określał mianem „poljačiški”. Conrad zapewne słyszał od swojego wuja Tadeusza Bobrowskiego, który po śmierci Apollona Korzeniowskiego został prawnym opiekunem, mentorem i przewodnikiem osieroconego chłopca, o atakach Dostojewskiego na przyjaciela Bobrowskiego Włodzimierza Spasowicza, które pojawiały się licznych artykułach Dostojewskiego oraz w powieści *Bracia Karamazow*, gdzie postać prawnika Fietiułowicza jest parodią Spasowicza, wybitnego prawnika, liberalnego polityka, dziennikarza, krytyka literackiego i autora wstępu do pamiętników Bobrowskiego. Wrogość między Spasowiczem a Dostojewskim była powszechnie znana i chociaż Spasowicz wysoko cenił talent pisarski Dostojewskiego, to, podobnie jak Conrad, podziwiał prozachodniego Turgieniewa.

Słowa kluczowe: Joseph Conrad, Tadeusz Bobrowski, Włodzimierz Spasowicz, Iwan Turgieniew, Fiodor Dostojewski, pamiętniki, polska kultura na Kresach, ruchy narodowowyzwoleńcze

Kontakt: Instytut: Instytut Nauk o Literaturze. Wydział Filologiczny, Uniwersytet Opolski, pl. Kopernika 11, 45-040 Opole

E-mail: bpudelko@uni.opole.pl

Tel. 77 5415924

<http://instytutnaukoliteraturze.wfil.uni.opole.pl/dr-brygida-pudelko/>

Brygida PUDEŁKO, Appreciation and Hostility: Tadeusz Bobrowski, Włodzimierz Spasowicz, and Joseph Conrad on Russia and Russian Writers

DOI 10.12887/36-2023-1-141-08

Joseph Conrad, who shared strong affinities with Ivan Turgenev because of his objective evaluation of Russia and the West, openly articulated his hatred towards Fyodor Dostoevsky, who never concealed his hearty dislike and distrust of Poles and the West. The Russian writer's hatred for Poland and the Poles was so vehement that it might be called pathological. In Poland and in the Polish character, Dostoevsky singled out only the negative elements, forming from these shortcomings the notorious types of his "Polyachishki." Conrad may have known from his maternal uncle Tadeusz Bobrowski, who after Apollo Korzeniowski's death became Conrad's guardian, mentor and adviser, that Dostoevsky violently attacked, and in his novel *The Brothers Karamazov* parodied in the person of the lawyer Fetyukovich, Bobrowski's good friend Włodzimierz Spasowicz—a prominent lawyer, liberal politician, journalist, and literary critic. The enmity between Spasowicz and Dostoevsky was public knowledge, and although Spasowicz recognized in Dostoevsky a great writer, he, similarly to Conrad, admired pro-Western Turgenev.

Keywords: Joseph Conrad, Tadeusz Bobrowski, Włodzimierz Spasowicz, Ivan Turgenev, Fyodor Dostoevsky, memoirs, Polish culture in the Borderlands, national liberation movements

Contact: Instytut: Instytut Nauk o Literaturze. Wydział Filologiczny, Uniwersytet Opolski, pl. Kopernika 11, 45-040 Opole, Poland

E-mail: bpudelko@uni.opole.pl

Phone: +48 77 5415924

<http://instytutnaukoliteraturze.wfil.uni.opole.pl/dr-brygida-pudelko/>